

Sevil MEHDİYEVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ƏRƏBDİLLİ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİ

*Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün
uzun sürəcək hegemonluq vardır.
Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.)*

Bu bir həqiqətdir ki, ərəblər Azərbaycana gələrkən əllərində yalnız qılınc gətirmədilər – onlar həm də özləri ilə böyük mədəniyyət gətirdilər – böyük İslam mədəniyyəti, özünün bütün ədəbi-mədəni vasitələri ilə! Bu ədəbi vasitələrdən ilkinə, əlbəttə ki, Qurani-Kərim idi. Akademik Nizami Cəfərov yazır: “Həqiqətən də türklər, onların ən mömin övladı olan Azərbaycan türkləri mübaliğə olmasın, dünyanın ən mömin xalqıdır! Çünki bütün dini məsləkli xalqlardan öncə türklər başları üzərində olan o gözəgörünməz qüvvəyə sidq ilə inanmış, o böyük qüvvəyə tapınmış, onu başları üzərində fiziki mənada daima hiss edib “Tanrı” adlandıraraq, bütün olub-olacaqları o qüvvənin varlığı ilə bağlamışlar. Alimlərin fikrincə, Tenqri anlayışından söhbət gedərkən bəşəriyyətin ilk monoteist düşüncələrindən bəlkə də birincisindən söhbət gedir”.

Yeni eradan çox-çox əvvəl türklərin sitayiş yeri Tenqri idi. Türklərdə başqa xalqlardan fərqli olaraq, Tanrı tək təsəvvür olunurdu (M.Seyidov). X əsrdə İslamın kütləvi qəbul edilməsindən əvvəl türklər tenqriçiliyi qoruyub saxlaya bilməmişlər. İlkin olaraq bu səbəbdən türklər İslamı qeydsiz-şərtsiz qəbul etdilər. Sonradan yaranmış “qılınc müsəlmanı” ifadəsi özünü bütün mənalarda doğrulda bilmədi. O səbəbdən ki, İslam türklərin tanrı haqqında olan təsəvvürlərinə uyğun gəlirdi. Bunlar isə öz növbəsində Azərbaycanda İslamın qəbul olunmasına münbit ictimai mühit yaratmışdı. Qeyd edək ki, ərəblərin Azərbaycanda fəaliyyəti özü də, ümumən xalqların uzunəsrlik mədəniyyət xəzinəsinə toxunmadan, əksinə qarşılıqlı faydalanma prinsipilə inkişaf etdirilməsi sonucunda ümummüsəlman

mədəniyyəti kimi möhtəşəm bir mədəni-tarixi hadisənin yaranmasına zəmin oldu. “Ərəblər və Azərbaycan” məsələsi ümumən “Müsəlman intibahı” deyilən böyük bir tarixi prosesin tərkib hissəsi kimi ən geniş elmi tədqiqatlara, elmi araşdırmalara rəvac verən tarixi-mədəni bir hadisədir və bu məsələlərə zaman-zaman elmi münasibətlərin bildirilməsi xalqların, xüsusən şərq xalqlarının sivil mədəniyyət sahibi olmalarını təsdiqləyən vacib bir elmi fəaliyyətdir. Təzibolunmaz bir tarixi-mədəni həqiqətdir ki, Azərbaycan türk mədəniyyət tarixi və onun dahi nümayəndələri ümumşərq mədəniyyət tarixinin inkişaf edib təkmilləşməsində böyük xidmətlər göstərmişlər. Təəssüf ki, Azərbaycan alimləri bu xəzinəni zənginləşdirənlərə, söz sahiblərinin xidmətlərini işıqlandırmaq problemlərinə xüsusi səy göstərməmişlər. Sevindirici haldır ki, yaxın günlərdə “Elm” nəşriyyatında çap olunmuş, filologiya üzrə elmlər doktoru Fəridə Əzizovanın “Klassik ərəb poeziyasında Azərbaycan şairləri: genesis, poetika (VIII-XI əsrlər)” adlı monoqrafiyası Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı, ümumən şərq filologiyası tarixi üçün maraqlı, orijinal bir elmi tədqiqatı işıq üzünə görmüşdür.

Əsərdə ərəb ədəbi mühitinə türk (Azərbaycan) poetik sisteminin özəlliklərinin: düşüncə və idrakı problemlərin təfəkkürlərini ərəbdilli Azərbaycan türk şairlərinin xüsusi genesis problemlərinə təsiri məsələsinə aydınlıq gətirilir, ərəb və Əcəm (qeyri-ərəb) şairlərinin, ümumən müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşmə və faydalanma yolu ilə yaratdıqları ümummüsəlman mədəniyyətinin inkişaf yolları işıqlandırılır. Şübhə yoxdur ki, böyük şərq – ümummüsəlman mədəniyyətinin inkişafında din və sonralar dil birliyi hər bir xalqın daxili potensialının məhsulu olan ədəbi qüvvəsini meydana çıxarmış və beləliklə, hər bir xalqın öz payı (əgər belə demək mümkünsə) olmuş, hər bir xalq ona məxsus mədəni-ədəbi özəllikləri hesabına bu möhtəşəm nəhri – ümummüsəlman mədəniyyətini öz çəkisi hesabına zənginləşdirmişdir. Belə bir həqiqəti üzə çıxarmaq üçün Azərbaycan şərqşünaslıq elmində müvafiq işlər görülmüşdür, lakin hər bir yeni uğur ardıcılıq tələb edir: Fəridə xanım Əzizova 2000-ci illərdən bəri ardıcılıqla yazıb-çap etdirdiyi “Cahilliyə poeziyasında qədim türklərin izləri” (Bakı, “Elm”, 2007), “Ərəb klassik poeziyasının təkamülündə əcəm (qeyri-ərəb) müəlliflərinin rolu” (Bakı, “Elm”, 2009), “Ədəbi vasitəçilik ərəb xilafətində sistem kimi” (Bakı, “Elm”, 2009) monoqrafiyaları, habelə “Ədəbi vasitəçilik xilafət dövrü ədəbiyyatında bir sistem kimi (Klassik ərəb ədəbiyyatında türk ünsürləri və azərbaycanlı müəlliflər)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası kimi fundamental elmi tədqiqatları ilə ümummüsəlman mədəniyyəti tarixində türk (Azərbaycan) ruhunu dirçəltmiş, bu sahədə mövcud yarımqıç səhifələri ədalətli əlavələri ilə dolğunlaşdırmışdır. Belə bir vətəndaşlıq borcunu bütün ağırlığı ilə öz kövrək

çiyinlərinə götürən Fəridə xanım axtarıqlarını indi də böyük həvəslə davam etdirir. Müdriklərimiz “ot kökü üstə bitir” demişlər! Fəridə xanımın belə zəhmət tələb edən addımların atılmasında – qatı açılmamış onlarla mötəbər mənbələrdən zəngin linqvistik materiallar əsasında belə cəsarətli mövzuların tədqiqatlarına cəlb edilməsi və bunun uğurlu nəticələri olan sənəballı monoqrafiyaların ərəşəyə gətirməsində bu gün böyük ehtiramla yad etdiyim zəmanəmizin unudulmayan gözəl alimi, gözəl xanım, professor Azadə Rüstəmovanın əməyi hiss edilir.

F.Əzizovanın “Klassik ərəb poeziyasında Azərbaycan şairləri” monoqrafiyası ərəb-müsəlman mədəniyyətində müxtəlif xalqların qarşılıqlı faydalanma, qarşılıqlı hörmət əsasında yaranmış universal mədəniyyətin nəticəsi olan zəngin bir ədəbiyyatın tədqiqinə həsr edilmişdir. Bu ədəbiyyat işğalçı bir xalqın dilində deyil, Peyğəmbərin danışdığı dildə, ən yüksək ədəbi əsər – Quranın dilində yaranırdı. Bu zaman ərəb dili yalnız müsəlmanlar, üçün deyil, elmi ifadə vasitəsi olmaqla, həm də müəlliflər arasında ünsiyyət vasitəsi idi. İslamı qəbul etmiş xalqlar ikitərəfli zənginləşirdilər: onlar həm islam mədəniyyətini, həm də Quranın dili olan ərəb dilini mənimsəyirdilər: beləliklə, onlar dünya mədəniyyətinin ilk poliqlotları missiyasını qazanırdılar: Azərbaycan klassikləri Nizami, Nəsimi, Şah İsmayıl, M.Füzuli məhz Şərq mədəniyyəti zəminində dünyanın ilk poliqlotları sırasında özlərinə və xalqlarına şərəf gətirdilər.

Əsər Ön söz, Giriş və dörd fəsildən ibarətdir. “Ön söz”də akademik N.Cəfərov Fəridə Əzizovanın yaradıcılığı və mövzunun günün ən vacib problemlərindən olması haqqında öz mülahizələrini təqdim edir, Giriş müəllifin ümummüsəlman ədəbiyyatının yaranma və inkişaf tarixinin araşdırılmasına həsr edilir, Əməvilər dövründən başlayan və Abbasilər dövründə sinkretik bir mədəniyyətin yaranması izlənilir.

I fəsil – “Ərəb – müsəlman sivilizasiyasının ilkin mərhələsinə dair” – iki hissəni əhatə edir: 1. Şərq və Qərb mədəniyyətlərində varislik; 2. Ədəbi “mediatorluq” xilafətin sistemi kimi (müştərək alimlər).

II fəsil – Fərdi “mediatorluq” – iki hissəni əhatə edir: 1. Erkən orta əsrlər poeziyası; 2. Ərəbdilli Azərbaycan poeziyasının poetik dili və bədii sistemlərinin quruluş prinsipləri.

III fəsil – “Yeniləşmə dövrü poeziyası: 1. Yeniləşmə dövrü şeirində poetik sintezin əlamətləri”;

IV fəsil – “X-XI əsr ərəb poeziyası – iki hissəsini”: 1. Poetik mənailər; 2. Qeyri-ənənəvi üsul və şeir formaları” kimi bölmələri əhatə edir.

Əsərə “Ön söz” yazmış akademik Nizami Cəfərov fikrimizcə, bu vaxta qədər etiraf olunmayan, lakin real həqiqətlərə əsaslanan ümumşərq mədəniyyətinin inkişaf edib zənginləşməsində hər bir türk xalqının, xüsusən Azərbaycan türk xalqının dünyaşöhrətli elm və mədəniyyət nümayən-

dələrinin tarixi mövqeyinin, monoqrafiyada göstərildiyi kimi, “Azərbaycan türklərinin tarixi payı”nın açıqlanmasına göstərilən cəsarətli açıqlamaların dövrün, zamanın tələblərinin nəticəsi olması ədalətli fikri əsaslandırılır. Məhz müstəqillik, demokratik siyasət bu gün belə cəsarətli alimlərin cəsarətli addımlarına münbit zəmin yaratmışdır. Həqiqətən də, islam mədəniyyəti islam məktəbi zəminində yazıb-yaradan böyük Azərbaycan türk şairləri – ərəblərin “əcəm” adlandırdıqları – dahi Azərbaycan şairləri şərqin ən geniş yayılmış, həm elm, həm də şərq xalqları arasında ən qəbul olunan – ünsiyyət vasitəsi olan ərəb dilində yazıb-yaratmaqla, türklərin eradan əvvəl belə bu iki möhtəşəm xalq arasında olan daxili bağlılığın mövcud olması ilə əlaqələndirilir. Müəllifin doğru olaraq göstərdiyi kimi, ərəblərin cahiliyyə dövrü ədəbiyyatı nə qədər ərəbcə (saf ərəbcə) olsa da, bu poeziyanın məzmunu, təbii olaraq, daha əhatəli, müxtəlif xalqlardan, xüsusən ümumtürk, eləcə də Azərbaycan türk təsirlərini özündə yaşatmışdır. Monoqrafiyada bəzi nadan alimlərin düşündüyü kimi, ərəblərin özünəməxsus böyük mədəniyyətlərinin inkişafına “çöl və geniş səhrələr” mane ola bilməmiş, onlar (ərəblər) qədim dünya mədəniyyət incilərindən qədərincə faydalanaraq öz zəngin mədəniyyətlərini yaratmışlar. Həqiqətən də, ərəblər xalqların tapındıqları ümumi mədəniyyətlərinə, milli-mənəvi dəyərlərinə müdaxilə etmədən bir ümumi mədəniyyət yaradarkən başqa xalqların, eyni zamanda türklərin hələ eradan əvvəllərə gedən mədəni təsirləri mühüm rol oynaması, fikrini cəsarətlə etiraf etməsi məlumatlı oxucunu qane etdiyi kimi, geniş oxucu kütləsini yeni fikirlərlə, elmi məlumatlarla silahlandırır. Müəllifin qədim ərəb mənbələrindən gətirdiyi “VIII əsrdə Mədinədə əslən Azərbaycandan olanlardan başqa şairlər yox idi” informasiyası bu gün Azərbaycan xalqına fəxarət hissələrini aşılayır. Monoqrafiyada VIII əsr ərəb şairlərinin dili Orxon abidələri ilə (hər iki mənbədə antonimlərdən, sinonimlərdən istifadə, üslubi emosionallıq – ekpressivlik) müqayisə olunur və bütün bunlar, türk poetik dili üçün səciyyəvi halların mövcudluğunu təsdiqləyən faktlarla şərh edilir. XI əsrin ensiklopedik alimi dahi Mahmud Kaşqarının “Divan”ü lüğət-it-türk” əsərinin ərəbdilli Azərbaycan şairlərinin əsərləri müvazi müqayisələrlə tədqiq edilməsi və bunların qədim türk ənənəsinə uyğun gəlməsi ön plana çəkilir, monoqrafiyada deyildiyi kimi, “özündə türk və ərəb elementlərinin xəlitesini əks etdirilməsi” qeyd edilir. Müəllif – Fəridə xanım Əzizova ərəbdilli Azərbaycan şairlərinin Əməvilər dövründə meydana gəlməsini qədim ərəb bədvi poeziyası ilə yeniləşmə poeziyası arasında körpü kimi qiymətləndirərkən yenə də qədim türk poetik ənənələrinin qorunub-saxlanması zəminində baş verdiyini vurğulayır. Monoqrafiyanın diqqəti çəkən yeniliklərindən olan cahiliyyə və klassik dövr ərəb ədəbiyyatında qədim türk, Azərbaycan türk ünsürləri və onların qanunauyğunluqları üzərində

olan duman təbəqəsinə aydınlıq gətirilməyə böyük cəhd göstərməsidir. Müəllifin bu cəhdi tamamilə alqışa layıqdır, çünki bu, həqiqətdir! Müəllifin cəhd etdiyi problemin rüşeymi də məhz ərəblərin “əcəm” adlandırdıqları qeyri-ərəb, yəni Azərbaycan türk şairlərinin bədii yaradıcılıq çəkisini araşdırmaq və həqiqətə aydınlıq gətirməkdir, bu isə mütəxəssislər üçün ən adi təəssübkeş, millətini sevən oxucu – vətəndaş üçün çox qiymətlidir.

Monoqrafiyada VIII əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda “Ərəb poeziyasının janr və poetik xüsusiyyətlərini qəbul edərək, öz milli köklərini saxlamaqla, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni bir tipinin yaranması (professor Mirzağa Quluzadə) kimi səciyyələndirilən bu ədəbiyyat, sözün həqiqi mənasında ümumən azərbaycançılığa xidmət edən, tədqiqatına böyük ehtiyac duyulan problemə-ərəblərin Azərbaycana gəlişindən sonra Azərbaycanda ədəbi-mədəni mühitin, yaranmış yeni baxışların müstəqil bəhrəsidir. Bu problemin tədqiqata cəlb edilməsi bu vaxta qədər kifayət qədər işıqlandırılmayan, ümumən Azərbaycan mədəniyyətinin, bütövlükdə ümumşərq mədəniyyətinin, ictimai-siyasi tarixinin, şərq mentalitetinin çözülməsinə həsr edildiyindən son dərəcə maraq yaradan bir problemin həllinə aydınlıq gətirir.

Monoqrafiyada Şərq məkanında “ədəbi mediatorluq” – varislik, ədəbi ənənə məsələləri və bu prosesin sonucda universal bir mədəniyyətin məhz xalqlar arasında ortaq vasitələrin mövcud olmasının nəticəsi hesab edilir. Belə ortaq vasitələr nəinki ərəb mədəniyyətini, ədəbiyyatını, eyni zamanda təmasda olduğu xalqların da ədəbiyyatını, mədəniyyətini zənginləşdirdi, yeni-yeni dühaların – ikidilli, hətta üçdilli şairlərin yaranmasına münbit zəmin oldu: xalqların mədəni səviyyəsinin ilkin göstəricisi çoxdillilik (poliqlotluq) məhz belə bir qarşılıqlı mədəni təsirin nəticəsində yaranırdı ki, bunun da ilk nümayəndələrindən olan Azərbaycan dühaları məhz bu regionda yetişdi: dünya şöhrətli Nizami (iki dildə yazmaqla), Nəsimi (üç dildə yazmaqla), Xətai (üç dildə yazmaqla), Füzuli (üç dildə yazmaqla) özlərindən sonra gələn şairlərin sələfləri olaraq onlara zəngin bir ənənə yaratdılar, Azərbaycan və ümumtürk mədəniyyəti tarixində varislik ənənəsinin təməlini qoydular.

Fəridə xanım Əzizova cavan nəslə mənsub ərəb, türk varisçilik problemi ilə məşğul olan məhsuldar bir alimdir. Onun son illərdə çap olunmuş əsərləri və oxuculara təqdim etdiyimiz “Klassik ərəb poeziyasında Azərbaycan şairləri: genesis, poetika” (“Elm”, 2017) fundamental monoqrafiyası Azərbaycan filologiyasında və Azərbaycan şərqşünaslığında əsrlərlə mövcud olan, lakin elmi tədqiqatlardan kənar qalmış və araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulan yeni mövzuların daha geniş məsəlbəndə tədqiqinə həsr edilmişdir. Bu elmi araşdırmalarda əsas məqsəd, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ümumşərq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan univer-

sal ərəb mədəniyyətinin inkişafında bu vaxta qədər kifayət qədər açılmamış, nədənsə üstündən sükutla keçilmiş türk, Azərbaycan türk faktorunun mövcud mövqeyinə və təsirinə aydınlıq gətirmək, onu dünya müstəvisində faktlarla, yeni ərəb mənbələrindən gətirilmiş (bunlar yüzlərcədir!) sitat – sənədlərlə aşkarlanmaqdadır! Bu isə xalqımıza onun mədəniyyət tarixinə ən böyük hədiyyədir! Bu yerdə bir incə məsələni xatırlamaya bilmirəm. Əsərə “Ön söz” yazmış akademik Nizami Cəfərovun fikrillə razıyıq, bu monoqrafiyaların uğurlu alınmasında görkəmli ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü, professor R.Azadə məktəbinin müəyyən rolu izlənilir”. Azadə xanımın ardıcılıq olan Fəridə xanım böyük həvəslə tanınmış alimin başladığı işi davam etdirərək yorulmadan tədqiqatlar aparır.

Sonda, bu işdə filologiya üzrə elmlər doktoru Fəridə xanım Əzizovaya bol-bol enerji, yeni-yeni uğurlar arzulayıram!